

PIOTR GUZOWSKI
RADOSŁAW PONIAT

Instytut Historii i Nauk Politycznych, Uniwersytet w Białymstoku

STANDARDY I JAKOŚĆ ŻYCIA W HISTORIOGRAFII ŚWIATOWEJ. PRZEGLĄD BADAŃ I PROBLEMÓW

Zarys treści: Autorzy opisują historię badań nad standardami życia w przeszłości oraz wskazują na różnicę między nimi a studiami nad jakością życia. Artykuł zawiera też przegląd metod badań nad standardami, skupiając się na najważniejszych z nich, dotyczących takich zagadnień, jak konsumpcja, płace realne i obliczenia PKB per capita, biologiczny standard życia, wskaźniki demograficzne (oczekiwana długości życia, umieralność noworodków i niemowląt), nierówności ekonomiczne, alfabetyzacja i umiejętność liczenia.

The content outline: The authors of the paper describe the history of the research of standards of living in the past and indicate the difference between this branch of research and the study of the quality of life. The paper contains an overview of the methodology of the study of standards, focusing on the most important sources, such as consumption, real wages and calculations of GDP per capita, biological standard of living, demographic indices (expected lifespan, newborn and infant mortality rate), economic inequalities, literacy and numeracy.

Słowa kluczowe: standardy życia, jakość życia, konsumpcja, płace realne, PKB per capita, biologiczny standard życia, alfabetyzacja, numeracy, nierówności

Keywords: standards of living, quality of life, consumption, real wages, GDP per capita, biological standard of living, literacy, numeracy, inequalities

Badania dotyczące standardów i jakości życia mają w nauce już długą tradycję. Należy tu też od razu podkreślić, że prowadzone są one nie tylko przez historyków. Istotną rolę odgrywają tu ekonomiści, demografowie, socjologowie, antropologowie fizyczni czy psychologowie

społeczni, pytający od dawna o przyczyny rozwoju, a w kontekście historycznym – o regiony, które doświadczały największych sukcesów gospodarczych w kolejnych epokach, począwszy od starożytności. To właśnie w ich pracach sformułowana została większość teorii i koncepcji wykorzystywanych w omawianych tu badaniach, opracowane też zostały metody, które historycy próbują z lepszym lub gorszym skutkiem wykorzystywać we własnych analizach¹. Co zresztą charakterystyczne, badacze przeszłości piszący na temat standardów życia bardzo rzadko definiują to pojęcie, zakładając zapewne, że jest ono w sumie oczywiste i przez czytelników zrozumiałe. Postępowanie takie można po części zrozumieć, skoro takie terminy, jak PKB czy HDI są już od dawna wykorzystywane poza akademią i często natknąć się na nie można nawet w popularnych publikacjach prasowych. Gdy w literaturze historycznej pojawiają się mimo wszystko próby bardziej formalnego określenia standardu życia, szybko okazuje się, że powiązanie definicji wypracowanej na polu współczesnej ekonomii z tym, co historycy mogą w praktyce zbadać, jest zadaniem trudnym. Jak bowiem określić „całkowitą użyteczność, jaką jednostka czerpie z konsumpcji dóbr uzyskanych w wyniku pracy, inwestycji i transferów” w odniesieniu do populacji historycznych? W praktyce, skoro nie możemy dokładnie opisać użyteczności dóbr, uzależnionej w znacznym stopniu od postaw i zachowań występujących w danej społeczności, uwagę koncentrować musimy na samych dobrach i możliwości ich pozyskania, a nie użyteczności². W konsekwencji więc historycy mało czasu poświęcają na teoretyczne uzasadnienie swych analiz, woląc zawierzyć ekonomistom, demografom i socjologom. Zamiast tego podejmują próby jak najlepszego opracowania dostępnych materiałów źródłowych i uzyskania na ich podstawie wskaźników podobnych do tych wykorzystywanych przez badaczy współczesności.

Wydaje się, że pierwszym wielkim problemem historycznym, do zbadania którego w szerokim stopniu użyto wskaźników standardu i jakości życia była analiza społecznych konsekwencji rewolucji przemysłowej. Dyskusja na ten temat, trwająca co najmniej od czasu ukazania się

¹ A. Sen, *The Standard of Living. The Tanner Lectures on Human Values*, Clare Hall, Cambridge, 1985, red. G. Hawthorn, Cambridge 1987.

² Pełniejszy opis wielu definicji standardu życia oraz ich odniesienia do badań historycznych odnaleźć można w tekście T. Bengtssona, *Living standards and economic stress*, w: *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*, red. T. Bengtsson et al., Cambridge 2004, s. 27–59. Tam też znajduje się podana definicja, w wersji oryginalnej brzmiąca: „the total utility a person derives from consuming a set of goods as a result of labor, investments, or transfers”.

*Położenia klasy robotniczej w Anglii*³, inspirowała kolejne pokolenia ekonomistów, demografów i historyków do opracowania metod pomiaru i porównywania warunków życia. Nawet wówczas, gdy wraz z upływem czasu debata ta przestała pełnić funkcję powiązanej z polityką diagnozy społecznej, wciąż budziła zainteresowanie badaczy, którzy poszukiwali w niej odpowiedzi na pytanie o społeczne koszty modernizacji⁴. W ten sposób sama rewolucja przemysłowa reprezentowała w niej liczną kategorię transformacji społeczno-ekonomicznych, jakim przez stulecia poddawane były społeczności ludzkie⁵. Wśród zaangażowanych w debatę dotyczącą skutków industrializacji historyków można wydzielić kilka grup. Pomijając dość oczywiste rozróżnienie na „pesymistów” i „optymistów”, szczególne znaczenie ma tu zwłaszcza podział na badaczy „ilościowych” i „jakościowych”, który w znacznym stopniu przekłada się też na różnice między historykami studiującymi „standardy życia” oraz „jakość życia”. Pierwsi z nich, nawiązując do metod współczesnej ekonomii, podjęli próbę opracowania kwantytatywnych wskaźników, za pomocą których mogliby mierzyć przemiany standardów życia. W ich przekonaniu serie danych dotyczących takich zagadnień, jak: dochody ludności, stan zdrowia czy przewidywana długość życia powinny pozwolić na obiektywne i wolne od ideologicznych założeń apriorycznych opisanie społecznych konsekwencji industrializacji.

Członkowie drugiej grupy, sięgający w swych badaniach częściej do źródeł narracyjnych, zaś z większą podejrzliwością traktujący masowe, obiektem swych analiz uczynili szeroko pojmowaną jakość życia. Obok kwestii branych pod uwagę przez badaczy standardów, obejmuje ona także zagadnienia takie jak: subiektywne poczucie zadowolenia z warunków życia, dostęp do edukacji, sytuacja mieszkaniowa, wsparcie

³ F. Engels, *Położenie klasy robotniczej w Anglii*, tłum. A. Długosz, Warszawa 1952.

⁴ Co zresztą ciekawe, a może też charakterystyczne dla większości wielkich debat historiografii, dyskusja ta wciąż nie zakończyła się wypracowaniem przez badaczy wspólnego stanowiska. Tak jak w XIX w., osoby oceniające społeczne konsekwencje rewolucji przemysłowej nadal można z grubsza podzielić na dwa obozy: optymistów i pesymistów. Próbę podsumowania aktualnego stanu debaty odnaleźć można w artykule S. Pamuka i J.-L. van Zandena, *Standards of living*, w: *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, red. S. Broadberry, K.H. O'Rourke, vol. 1, Cambridge 2010, s. 217–234.

⁵ Aby oddać szeroki zakres chronologiczny toczącej się debaty, wskazać tu można chociażby na prace dotyczące konsekwencji rewolucji neolitycznej z jednej strony i skutków forsownej industrializacji ZSRR z drugiej, por. M.N. Cohen, *Health and the Rise of Civilization*, New Haven 1989; D.A. Filtzer, *The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia. Health, Hygiene, and Living Standards 1943–1953*, Cambridge 2010.

ze strony różnorodnych instytucji społecznych, budżety czasu... Podana tu lista nie obejmuje wszystkich poruszanych w ramach tego nurtu problemów, ale już nawet ona wskazuje na szeroki zakres prowadzonych w jego obrębie badań oraz znaczenie, jakie ma w nich komponent psychologiczny. Dostrzeżenie niewątpliwej roli tego czynnika stanowi zarówno silną, jak i słabą stronę prezentowanej perspektywy. Jego uwzględnienie w badaniach pozwala na znacznie szersze i pełniejsze opisanie życia codziennego historycznych społeczeństw, zwłaszcza tych jego grup, które pozostawiły po sobie odpowiednie źródła⁶, ale równocześnie prowadzić może do zarzutu nieobiektywności uzyskanych rezultatów. Poważne problemy sprawia też porównywanie uzyskanych wyników między regionami i okresami. Sytuacji takiej trudno się zresztą dziwić, skoro znaczna część tych analiz opiera się na bardzo zróżnicowanym materiale, często o dość incydentalnym pochodzeniu, który nie zawsze może być poddany analizie statystycznej⁷.

Mając świadomość istnienia szerokiej i wielodyscyplinarnej literatury poświęconej studiom nad standardami i jakością życia, w niniejszym artykule uwagę poświęcimy tylko wybranym zagadnieniom. Konieczne tu „skompresowanie” narracji dokonane zostało dzięki trzem rozwiązaniom. Po pierwsze, korzystając z faktu, że w tomie tym znalazły się także poświęcone standardom życia opracowania innych autorów, zrezygnowaliśmy ze szczegółowego omawiania problemów już poruszonych przez nich. Po drugie, nie dążymy do szerokiego zreferowania istniejącej literatury przedmiotu czy przedstawienia wszystkich kierunków badawczych – naszym celem jest przede wszystkim scharakteryzowanie podstawowych założeń studiów nad standardami życia i najważniejszych wykorzystywanych metod, bez porywania się na ich encyklopedyczny opis. Po trzecie wreszcie, uwagę naszą skupiliśmy na badaniach standardów życia, niemal całkowicie pomijając studia dotyczące tzw. jakości życia. Decyzja taka nie oznacza, że nie uznajemy tego kierunku za ważny i wart opisanie. Sądzymy jednak, że nurt ten jako charakteryzujący się większym zróżnicowaniem perspektyw i metod badawczych wymagałby oddzielnego, pogłębionego studium.

⁶ Siłę takiej perspektywy dostrzec można wyraźnie w pracach jednego z najważniejszych jej przedstawicieli: E.P. Thompsona, *The Making of the English Working Class*, Londyn 1963; tenże, *Time, work-discipline and industrial capitalism*, „Past and Present” 38, 1967, no. 1, s. 56–97.

⁷ Nie jest to jednak regułą, wskazać tu można chociażby na studia dotyczące budżetów czasu czy dzieci pochodzących z klas niższych, por. H.-J. Voht, *Time and Work in England 1750–1830*, Oxford 2000; J. Humphries, *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, Cambridge 2010.

Wskaźniki standardu życia – założenia podstawowe

Czytelnik prac dotyczących standardów życia szybko dostrzeże, że kwestią dla ich wartości najistotniejszą jest wykorzystanie adekwatnych wskaźników warunków życia ludności. Wskaźniki takie spełniać muszą kilka podstawowych kryteriów. Należą do nich przede wszystkim: powiązanie wykorzystywanej miary z badanym zjawiskiem, jej kwantytatywność, możliwość wyliczenia dla wielu populacji i przedziałów czasowych. Im pełniej dany wskaźnik spełnia te wymogi, tym bardziej wiarygodne będą wnioski wyciągane na jego podstawie. Poul Thestrup, autor jednego z pionierskich opracowań na temat standardów życia w Kopenhadze w latach 1730–1800, powołał się na definicje sformułowane przez ekspertów Organizacji Narodów Zjednoczonych, wskazujących na 12 czynników, które powinny być brane pod uwagę. Na liście tej znalazły się: 1) zdrowie, w tym warunki demograficzne, 2) żywność i dieta, 3) edukacja, w tym umiejętność pisania i czytania, 4) warunki pracy, 5) poziom zatrudnienia, 6) konsumpcja i oszczędności, 7) transport, 8) warunki mieszkaniowe, w tym wyposażenie mieszkań, 9) odzież, 10) rekreacja i rozrywki, 11) bezpieczeństwo socjalne, 12) prawa człowieka. Jednocześnie autor ten od razu zaznaczył, że w przypadku historycznych mieszkańców stolicy Danii ze względu na zasób źródeł i możliwości opracowania skupi się tylko na trzech najważniejszych komponentach: wyżywieniu i diecie, płacach realnych oraz zdrowiu⁸.

W dotychczasowej praktyce badawczej do analizy standardów życia wykorzystywano najczęściej: dietę, PKB per capita, wynagrodzenia realne, strukturę dochodów, długość i masę ciała, wybrane wskaźniki demograficzne (np. trwanie życia, umieralność noworodków, niemowląt i dzieci, tempo przyrostu populacji)⁹. Od końca XX w. coraz częściej zaczęto się skupiać nad HDI (Human Development Index), czyli syntetycznym miernikiem rozwoju społecznego (ludzkiego), na który składa się: oczekiwana długość życia noworodka (e_0), poziom edukacji (mierzony liczbą lat edukacji, które mają przed sobą pięcioletnie dzieci rozpoczynające proces kształcenia lub liczbą lat edukacji, które mają za sobą osoby w wieku 25 lat), dochód krajowy brutto na jednego mieszkańca mierzony parytetem siły nabywczej.

⁸ P. Thestrup, *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. Some Methods of Measurement*, København 1971, s. 12.

⁹ M. López-Alonso, *Measuring Up. A History of Living Standards in Mexico 1850–1950*, Stanford 2012, s. 62–66.

Wszystkie te wskaźniki mają dobre uzasadnienie teoretyczne, a badacze korzystający z nich mogą powoływać się na bogatą literaturę przedmiotu. Każdy z nich daje też możliwość dokonywania porównań w czasie i przestrzeni. Szczególnie dobrze nadają się do tego dane dotyczące wymiarów ciała ludzkiego, które – dzięki pracom archeologów – dostępne są nawet dla populacji prehistorycznych¹⁰. Dużą zaletą wskaźników demograficznych i antropometrycznych jest też fakt, iż mierzą one sposób, w jaki dostępne zasoby przekładają się na rzeczywiste warunki życia ludności¹¹. Z kolei siłą miar wywodzących się z ekonomii jest ich powszechna dostępność w odniesieniu do nowoczesnych społeczeństw, pozwalająca na dokonywanie złożonych analiz biorących pod uwagę m.in. różnice między państwami, regionami, wyznaczeniami, klasami i warstwami społecznymi, płciami, kohortami wiekowymi. Z większą precyzją wychwytyją też one szybko następujące zmiany, skoro mogą być wyliczane z dokładnością do bardzo krótkich odcinków czasu.

Niestety, każdy z tych wskaźników obciążony jest pewnymi wadami. Miary opisujące sytuację ekonomiczną mogą okazać się niezbyt przydatne do analizy populacji utrzymujących się przede wszystkim z rolnictwa, w znacznym stopniu autarkicznych i funkcjonujących poza rynkiem. Jeśli przeważająca część ludności nie otrzymuje wynagrodzenia lub dostępne dane dotyczą tylko wybranych sektorów gospodarki, wskaźniki takie okazać się mogą bardzo zawodne. W związku z tym większość analiz historycznych wykorzystujących miary tego typu skupia się na ostatnich stuleciach, stosunkowo rzadko podejmując problematykę wcześniejszych epok. W przypadku średniowiecza czy początków epoki nowożytnej wykorzystanie opracowanych na potrzeby czasów nam współczesnych metod musi odbywać się z wielką ostrożnością¹². Trzeba też pamiętać, że jeśli dane społeczeństwo charakteryzuje się znacznym zróżnicowaniem majątkowym, gdzie obok licznych biedaków istnieje też nieliczna, ale bardzo bogata elita, uzyskane dla niego średnie wartości mogą w niewielkim tylko stopniu odnosić się warunków życia większej części populacji. Z kolei próba porównywania

¹⁰ R.H. Steckel, *What can be learned from skeletons that might interest economists, historians, and other social scientists?*, „American Economic Review” 93, 2003, nr 2, s. 213–220.

¹¹ M. López-Alonso, dz. cyt., s. 66.

¹² Zastrzeżenie takie dotyczy zresztą również badaczy czasów późniejszych. Analizy poświęcone Irlandii sprzed tzw. wielkiego głodu, opierające się m.in. na wynagrodzeniach, wskazały na ograniczoną użyteczność tego wskaźnika, por. J. Mokyry, C.Ó. Gráda, *Poor and getting poorer? Living standards in Ireland before the Famine*, EHR, t. 41, 1988, nr 2, s. 209–235.

wskaźników między punktami odległymi w czasie lub przestrzeni musi uwzględniać kwestię różnic w strukturze konsumpcji wynikających z odmiennych warunków życia danych społeczności. Za przykład posłużyć tu może fakt, iż w budżetach domowych mieszkańców północnej Europy wydatki na opał stanowiły znacznie istotniejszą pozycję niż to miało miejsce np. w odniesieniu do Indii¹³.

Wskaźniki antropometryczne zaś nazbyt często mogą być wyliczone jedynie w odniesieniu do mężczyzn, których wzrost mierzony był przez komisje poborowe. W konsekwencji nie pozawalają one z reguły na analizę sytuacji kobiet, subpopulacji nieobjętych obowiązkiem służby wojskowej, dzieci. Badacze sięgający do materiałów innego pochodzenia, jak choćby wyników prac archeologów czy dokumentów wytwarzanych na potrzeby szkół i wymiaru sprawiedliwości, spotykają się natomiast często z zarzutem niereprezentatywności zgromadzonej podstawy źródłowej.

Konsumpcja żywności

Jednym z pierwszych zagadnień analizowanych przez historyków zainteresowanych wskaźnikami życia była konsumpcja żywności. Impuls do podjęcia badań wyszedł w 1961 r. od redakcji „*Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*”, na łamach których Fernand Braudel opublikował biuletyn pt. *Vie matérielle et comportements biologiques* wraz ze specjalną ankietą mającą na celu zbadanie warunków życia materialnego od późnego średniowiecza po wiek XX¹⁴. Miała ona posłużyć stworzeniu uniwersalnego standardu badań nad konsumpcją, ale ostatecznie jej wyniki zostały wykorzystane najszerzej w fundamentalnym dziele tego wybitnego francuskiego historyka¹⁵. Posłużyła też oczywiście za wzór wielu studiom monograficznym związanym z dziejami gospodarczymi poszczególnych miast, regionów czy państw. W powstających od początku lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku pracach nie chodziło jedynie o rekonstrukcję diety ludzi pochodzących z różnych grup społecznych, ale szersze zdiagnozowanie rozwoju gospodarczego.

¹³ P. Malanima, *Energy crisis and growth 1650–1850: the European deviation in a comparative perspective*, „*Journal of Global History*” 1, 2006, nr 1, s. 101–121.

¹⁴ F. Braudel, *Vie matérielle et comportements biologiques*, „*Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*” 16, 1961, nr 3, s. 545–549.

¹⁵ F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe–XVIIIe siècle)*, t. 1, Paris 1967; polskie wydanie: tenże, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wieku*, t. 1: *Struktury codzienności*, przeł. M. Ochab i P. Graff, Warszawa 1992, s. 93–222.

Prace wychodziły więc poza tradycyjny opis kultury kulinarnej elity społecznej, miały charakter kwantytatywny i dotyczyły „zwykłych ludzi”. Osiągnięte rezultaty w kontekście międzynarodowym zostały zebrane i opisane przez Bartolome’a Bennassara i Josepha Goya w 1975 r.¹⁶

Dostępność źródeł rachunkowych pozwoliła na wzorowane na francuskich badania sięgające średniowiecza, a uzyskane serie danych zostały wykorzystane w analizie takich zjawisk, jak kryzys gospodarczy tej epoki. Doskonałych przykładów takich opracowań dostarczają badania Christophera Dyera, który tezę o wzroście standardu życia chłopów w późnośredniowiecznej Anglii udowodnił m.in. poprzez analizę ewolucji wyżywienia pracowników zatrudnianych do prac polowych w czasie żniw przez folwarki. Angielski uczoney zaobserwował, że w okresie po czarnej śmierci udział mięsa i piwa wśród źródeł kalorii stopniowo rósł, a chleb tracił na znaczeniu¹⁷.

W duchu badań francuskich i pod wpływem inspiracji „Annales”, biorący udział w braudelowskiej ankiecie Andrzej Wyczański¹⁸ napisał książkę *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*¹⁹ Miała ona zupełnie innych charakter niż wcześniejsza praca Marii Dembińskiej, skupiającej się na aspektach kulturowych oraz technicznych²⁰, i stanowiła pretekst do całościowego zdiagnozowania produkcji gospodarczej kraju. Wyczański na podstawie zachowanych rachunków zanalizował dzienne racje żywnościowe przedstawicieli różnych grup społecznych oraz skonstruował modele typowego wyżywienia. W porównaniu z chłopami angielskimi dieta polskich robotników rolnych w XVI i na początku XVII stulecia była znacznie uboższa w mięso i ryby, a produkty zbożowe (chleb i piwo) stanowiły zdecydowanie najważniejsze źródło kalorii²¹. Wiele lat później przemiany w zakresie chłopskiego wyżywienia w Królestwie Polskim w kluczowym dla wzrostu standardu życia okresie

¹⁶ B. Bennassar, J. Goy, *Contribution à l'histoire de la consommation alimentaire du XIVe au XIXe siècle*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations” 30, 1975, nr 2, s. 402–430.

¹⁷ C. Dyer, *Changes in diet in the late middle ages: the case of harvest workers*, „Agricultural History Review” 36, 1988, s. 21–37; tenże, *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c. 1200–1520*, Cambridge 1989, s. 151–160.

¹⁸ A. Wyczański, *La consommation alimentaire en Pologne au XVIe siècle*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations” 17, 1962, nr 2, s. 318–323.

¹⁹ A. Wyczański, *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1969.

²⁰ M. Dembińska, *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

²¹ A. Wyczański, *Studia nad konsumpcją...*, s. 103–110.

drugiej połowy XIX i początków XX w. opisał Tadeusz Sobczak, który pokazał, że w tym czasie możliwe stało się pełne pokrycie zapotrzebowania żywnościowego ludności wiejskiej²². Niestety, dziś w polskiej historiografii większą wagę przywiązuje się do badań nad konsumpcją luksusową lub do odkrywania dawnych przepisów kulinarnych i trudno nie zgodzić się ze zdaniem Jacka Kochanowicza, że więcej wiemy o wzorcach konsumpcji elity społecznej niż standardzie życia większości społeczeństwa²³.

PKB per capita i płace realne

Studia nad konsumpcją żywności stanowiły punkt wyjścia do obserwacji dawnych społeczeństw przez pryzmat jeszcze innych czynników ekonomicznych mierzących standard życia. Wyczański zdecydował się bowiem na oszacowanie dochodu narodowego Polski ok. 1580 r.²⁴, co było podejściem nowatorskim na skalę europejską. Podstawą jego obliczeń była konsumpcja, której typowa wielkość została pomnożona przez liczbę ludności (wiejskiej i miejskiej), a następnie przeliczona w cenach gdańskich. Nie była to jednak jedyna tego typu próba w polskiej historiografii. Wcześniej podobne obliczenia na podstawie źródeł skarbowych i szacunków dochodowości gospodarstw wiejskich podejmował Tadeusz Korzon²⁵, a zwłaszcza Witold Kula, którego jednak w polemice z Janem Rutkowskim bardziej interesowały kwestie podziału dochodu społecznego²⁶. Z kolei Jerzy Topolski, opierając się na wielkości konsumpcji dwóch produktów-symptomów: zboża i żelaza (stali), zaproponował swoją koncepcję budowy wskaźnika wzrostu gospodarczego umożliwiającego obserwację trendu na przestrzeni tysiąca lat²⁷. Niedawno, korzystając

²² T. Sobczak, *Konsumpcja żywnościowa chłopska w Królestwie Polskim w 2 połowie XIX i w początkach XX wieku*, Wrocław 1986.

²³ J. Kochanowicz, *Consumption in the preindustrial and industrial period: a comment on research. Problems and approaches*, APH, t. 102, 2010, s. 89–100.

²⁴ A. Wyczański, *Studia nad konsumpcją...*, s. 182–213.

²⁵ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1795)*, t. 1–6, wyd. 2: Kraków–Warszawa 1897, t. 2, s. 412–424.

²⁶ W. Kula, *Podział dochodu społecznego*, w: *Historia, zacofanie, rozwój*, Warszawa 1983, s. 11–21; tenże, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983, s. 8–17; tenże, *Rozwój gospodarczy Polski XVI–XVIII w.*, Warszawa 1993; tenże, *Dochód społeczny ziem polskich w XVIII w.*, RDSG, t. 66, 2006, s. 137–151; J. Rutkowski, *Badania nad podziałem dochodów w Polsce nowożytnej*, t. 1, Kraków 1938.

²⁷ J. Topolski, *Wskaźniki wzrostu gospodarczego Polski od X do XX wieku*, KH, t. 74, 1967, nr 4, s. 995–1012.

z udoskonalanej w ciągu ostatnich lat metodologii, obliczenia PKB per capita dla Polski wykonali Mikołaj Malinowski i Jan Luiten van Zandena²⁸. Umieścili oni swoje badania w szerszej debacie dotyczącej małej i dużej dywergencji. Pod jej wpływem podjęto się szacunków historycznego PKB Anglii²⁹, Holandii³⁰, Włoch³¹ i Hiszpanii³².

Dla wielu miast europejskich i azjatyckich przeprowadzono też badanie płac realnych pracowników najemnych. Współcześnie analizy tego zagadnienia wykorzystują metodę opracowaną przez Roberta Allena³³, ale wywodzą się z jednej strony z badań nad konsumpcją, z drugiej zaś – z prób rekonstrukcji budżetów domowych różnych grup społecznych. W nauce polskiej tradycja tych ostatnich sięga XIX w. oraz Franciszka Bujaka i Tadeusza Korzona³⁴. Zarówno u nas³⁵, jak i w historiografii światowej zwykle podejmowali je historycy gospodarki wiejskiej³⁶.

²⁸ Zob. artykuł Mikołaja Malinowskiego w niniejszym tomie.

²⁹ S. Broadberry, S. Campbell, A. Klein, M. Overton, B. Van Leeuwen, *British Economic Growth, 1270–1870*, Cambridge 2015.

³⁰ J.L. Van Zanden, B. Van Leeuwen, *Persistent but not consistent: The growth of national income in Holland 1347–1807*, EEH, t. 49, 2012, nr 2, s. 119–130; S. Broadberry, S. Campbell, A. Klein, M. Overton, B. Van Leeuwen, dz. cyt.

³¹ P. Malanima, *The long decline of a leading economy: GDP in Central and Northern Italy, 1300–1913*, EREH, t. 15, 2010, s. 169–219.

³² C. Álvarez-Nogal, L. Prados de la Escosura, *The rise and fall of Spain (1270–1850)*, EHR, t. 66, 2013, nr 1, s. 1–37.

³³ R. Allen, *The great divergence in European wages and prices from the Middle Ages to the First World War*, EEH, t. 38, 2001, nr 4, s. 411–447.

³⁴ F. Bujak, *Budżet chłopca*, „*Ekonomista*” 2, 1903, s. 169–199; T. Korzon, dz. cyt., t. 2, s. 104 (budżet szlachcica w mieście w 2. poł. XVIII w.).

³⁵ M.in.: A. Wyczański, *Gospodarka wiejska w Polsce XIV wieku w ujęciu liczbowym*, RDSG, t. 62, 2002, s. 167–187; tenże, *Czy chłopu było źle w Polsce XVI wieku?*, KH, t. 85, 1978, nr 3, s. 627–641; tenże, *Próba analizy matematycznej ekonomii gospodarstwa chłopskiego w Polsce XVI–XVIII w.*, „*Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*”, Warszawa 1966, t. 8, s. 341–344; tenże, *Wieś polskiego odrodzenia*, Warszawa 1969, s. 151–152; A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962, s. 185–192; L. Żytkowicz, *Studia nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu w XVII wieku*, Warszawa 1969, s. 76–84; P. Guzowski, *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008, s. 108–135. Przykład analizy budżetu gospodarstwa miejskiego można znaleźć w artykule: J. Wójtowicz, *Dziennik tkacza toruńskiego Johanna Gottlieba Kadacha – źródło wiedzy o Toruniu z przełomu XVIII i XIX wieku*, „*Zapiski Historyczne*” 59, 1994, z. 4, s. 89–105.

³⁶ G. Bois, *The Crisis of Feudalism. Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300–1550*, Cambridge 1984, s. 149–155; P. Bowden, *Agricultural prices, farm profits and rents, 1500–1640*, w: *Chapters from Agrarian History of England and Wales 1500–1750*, red. J. Thirsk, t. 1, Cambridge 1990, s. 71–83; H. Kitsikopoulos, *The impact of the Black Death on peasant economy in England 1350–1500*, „*Journal of*

Wydaje się, że mogą one stanowić wzór badań grup społecznych dotychczas traktowanych w studiach nad standardami życia marginalnie, tzn. chłopów – właścicieli gospodarstw rolno-hodowlanych. Skupienie się historiografii na pracownikach najemnych (głównie miejskich) jako grupie, której rola stopniowo rosła w najbardziej rozwiniętych gospodarkach Europy nie powinno wiązać się z ignorowaniem standardów życia ludności wiejskiej, stanowiącej większość społeczeństw późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych³⁷.

Biologiczny standard życia

W poszukiwaniu innych niż ekonomiczne sposobów analizy standardów życia współcześni zachodnioeuropejscy i amerykańscy badacze powiązali kwestie żywnościowe z biologicznymi i demograficznymi. Pozytywne zmiany w dostępie i konsumpcji żywności skojarzono ze wzrostem fizycznym i wskaźnikiem waga/wzrost (BMI). I w tej dziedzinie za prekursorów można uznać historyków francuskich, którzy zwrócili uwagę na dziwiętnastowieczne dane antropometryczne poborowych znajdujące się w archiwach wojskowych³⁸. Przełomem była jednak amerykańska dyskusja o standardzie życia niewolników zapoczątkowana książką Roberta W. Fogela i Stanleya Engermana³⁹. Od tamtej pory ukazały się fundamentalne opracowania Johna Komlosa⁴⁰ i Richarda Steckela⁴¹, i dziś jest to jedna z najpopularniejszych wśród

Peasant Studies” 29, 2002, s. 71–90; tenże, *Standards of living and capital formation in re-plague England: a peasant budget model*, EHR, t. 53, 2000, s. 237–261.

³⁷ Więcej na ten temat pisze w niniejszym tomie Mikołaj Malinowski.

³⁸ E. Le Roy Ladurie, N. Bernageau, Y. Pasquet, *Le conscrit et l'ordinateur. Perspectives de recherche sur les archives militaires du XIXe siècle français*, „Studi Storici” 10, 1969, s. 260–308; E. Le Roy Ladurie, N. Bernageau, *Etude sur un contingent militaire (1868). mobilité géographique, délinquance et stature, mises en rapport avec d'autres aspects de la situation des conscrits*, „Annales de Démographie Historique”, 1971, s. 311–337.

³⁹ R.W. Fogel, S. Engerman, *Time on the Cross: The Economics of Negro Slavery*, vols. 1–2, Boston 1974. Wybór najważniejszych stanowisk zob.: *U genezy konfliktu etnicznego. Głosy w dyskusji o niewolnictwie w Amerykach*, wyd. J. Kochanowicz, M. Kula, Kraków 1980.

⁴⁰ J. Komlos, *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*, Pincetown 1989.

⁴¹ R.H. Steckel, *Slave height profiles from coastwise manifests*, EEH, t. 16, 1979, nr 4, s. 363–380; tenże, *Stature and standard of living*, „Journal of Economic Literature” 33, 1995, nr 4, s. 1903–1940; tenże, *Heights and human welfare: recent developments and new directions*, EEH, t. 46, 2009, nr 1, s. 1–23.

historyków i ekonomistów metod badań standardów życia ludzi różnych kontynentów, systemów politycznych, społecznych i ekonomicznych ostatnich dwustu lat⁴². Na ich znaczenie wskazywano od dawna w literaturze polskiej w kontekście opisu *New economic history*⁴³, ale na szerszą skalę do polskiej historiografii badania nad biologicznym standardem zostały wprowadzone przez Michała Kopczyńskiego⁴⁴. Według niego poprawa standardu żywienia od schyłku lat sześćdziesiątych XIX w. „umożliwiła realizację uśpionego dotąd potencjału genetycznego przede wszystkim uboższej części ludności”⁴⁵.

Demografia

Współcześnie uważa się, że podnoszenie się biologicznych standardów życia w najbardziej rozwiniętych regionach świata od drugiej połowy XIX w. związane było przede wszystkim z pozytywnymi zmianami w zakresie odżywiania. Wcześniej jako bardzo ważny powód dodawano również postęp w opiece medycznej. Ta druga kwestia miała większe znaczenie w kontekście wskaźników demograficznych.

Badacze standardów życia zwracają szczególną uwagę na dwa parametry demograficzne. Pierwszy z nich to oczekiwana długość życia w momencie narodzin (e0). Możliwość uzyskania danych historycznych na ten temat związana jest z pojawieniem się dokumentacji metrykalnej w XVI w. i rozwojem demograficznej metody rekonstrukcji rodzin. Dysponujemy więc obliczeniami dla okresu nowożytnego, choć w literaturze mamy próby ustalenia oczekiwanej długości życia w wieku lat 18, 20 czy 25 także dla późnego średniowiecza⁴⁶. Punktem odniesienia są zazwyczaj dane angielskie uzyskane przez zespół Cambridge Group for the History of Population and Social Structures⁴⁷, kilkakrotnie

⁴² R. Floud, R.W. Fogel, B. Harris, S.C. Hong, *The Changing Body. Health, Nutrition, and Human Development in the Western World since 1700*, Cambridge 2011; więcej na ten temat pisze w niniejszym tomie Michał Kopczyński.

⁴³ J. Pomorski, *Paradygmat „New economic history”*. Studium z teorii rozwoju nauki historycznej, Lublin 1985.

⁴⁴ M. Kopczyński, *Wielka transformacja. Badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim 1866–1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych*, Warszawa 2006.

⁴⁵ Tamże, s. 190.

⁴⁶ J. Hatcher, A.J. Piper, D. Stone, *Monastic mortality: Durham Priory, 1395–1529*, EHR, t. 59, 2006, nr 4, s. 667–687.

⁴⁷ E.A. Wrigley, R.S. Schofield, *The Population History of England 1541–1871: A Reconstruction*, Cambridge 1981; E.A. Wrigley, R.S. Davies, J.E. Oeppen,

zestawiane z danymi z innych krajów, także w perspektywie europejsko-azjatyckiej⁴⁸. Dzięki temu można potwierdzić dla okresu przynajmniej od drugiej połowy XVIII w. trend wzrostu standardu życia. Niestety, polskie badania dotyczące oczekiwanej długości trwania życia w czasach historycznych wyglądają ubogo. Jedyną, sięgającą przełomu XVIII i XIX w. tablicę wymieralności przygotował Edmund Piasecki w monografii ludności wsi Bejsce⁴⁹, a dla XIX w. dane wielkopolskie i śląskie opracował Mieczysław Kędelski⁵⁰.

Tylko nieco lepiej wygląda dorobek polskiej historiografii dotyczący tematyki związanej z umieralnością noworodków (dzieci, które nie osiągnęły wieku czterech tygodni) oraz niemowląt (do 1 roku życia). Kwestia ta stanowi ważny problem z zakresu światowej demografii historycznej, a ograniczenie umieralności w najmłodszych kohortach wiekowych dowodzi postępu cywilizacyjnego i wzrostu standardu życia. Wzorcem w tym zakresie jest Szwecja, w której dzięki wczesnemu (już od XVIII w.) kształceniu specjalistycznemu lekarzy i akuserek oraz zaangażowaniu w podstawową edukację medyczną pastorów, popularyzację karmienia piersią i odpowiednich publikacji, najwcześniej widoczne były ślady zmniejszenia się skali zjawiska⁵¹. Zmiany są również korelowane z rozwojem gospodarczym⁵², miejscem zamieszkania (miasto/

R.S. Schofield, *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*, Cambridge 1997.

⁴⁸ R.W. Fogel, *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100. Europe, America, and the Third World*, Cambridge 2004, s. 2; P.T. Hoffman, D.S. Jacks, P.A. Levin, P.H. Lindert, *Sketching the rise of real inequality in Early Modern Europe, w: Living Standards in the Past. New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe*, eds. R.C. Allen, T. Bengtsson, M. Dribe, Oxford 2005, s. 133–138.

⁴⁹ E. Piasecki, *Próba sporządzenia okresowych tablic życia na podstawie ksiąg ruchu naturalnego w XVIII–XX w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 16, 1985, s. 139–151; tenże, *Ludność parafii bejskiej (woj. kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w. Studium demograficzne*, Wrocław–Warszawa 1990, s. 281–304.

⁵⁰ M. Kędelski, *Umieralność i trwanie życia w Wielkopolsce w latach 1816–1875*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 16, 1985, s. 109–138; tenże, *Umieralność i trwanie życia ludności Wielkopolski w XIX wieku*, Poznań 1996; tenże, *Piramida wieku i tablice trwania życia ludności Śląska w 1864 r.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 20, 1997, s. 49–71.

⁵¹ A. Bränstrom, *Historical decline of infant mortality in Sweden 1750–1950. Past and present research into its decline*, w: *The Decline of Infant Mortality in Europe 1800–1950. Four National Case Studies*, eds. C.A. Corsini. P.P. Viazzo, Florence 1993, s. 21.

⁵² P. Huck, *Infant mortality and living standards of English workers during the Industrial Revolution*, JEH, t. 55, 1995, nr 3, s. 528–550; J. Schellekens, *Economic change and infant mortality in England 1580–1837*, „Journal of Interdisciplinary History” 32, 2001, nr 1, s. 1–13.

wieś)⁵³, dostępem do wody⁵⁴, grupą społeczną⁵⁵, wyznaniem⁵⁶ czy ubezpieczeniem chorobowym⁵⁷. Dzięki tym badaniom możemy stwierdzić, że w przeciwieństwie do okresu wcześniejszego, kiedy największe szanse na dożycie wieku dorosłego miały dzieci z rodzin najbogatszych⁵⁸, w ostatnich dekadach XIX w. ograniczenie umieralności niemowląt i noworodków stało się powszechne we wszystkich grupach społecznych. Jak dotąd polska demografia historyczna nie doczekała się syntetycznego ujęcia problemu, ale na podstawie studiów nad poszczególnymi regionami (głównie Śląskiem) czy miastami możemy stwierdzić, że ziemie polskie dzieliły z pozostałymi krajami Europy trendy demograficzne i wysoka umieralność noworodków i niemowląt zarówno w miastach⁵⁹, jak i na wsi⁶⁰ utrzymywała się niemal do końca XIX w.

⁵³ N. Williams, C. Galley, *Urban-rural differentials in infant mortality in Victorian England*, „Population Studies” 49, 1995, nr 3, s. 401–420; C. Galley, N. Shelton, *Bridging the gap: Determining long-term changes in infant mortality in pre-registration England And Wales*, „Population Studies” 55, 2001, nr 1, s. 65–77.

⁵⁴ G. Macassa, A. Ponce de Leon, B. Burström, *The impact of water supply and sanitation on area differentials in the decline of diarrhoeal disease mortality among infants in Stockholm 1878–1925*, „Scandinavian Journal of Public Health” 34, 2006, nr 5, s. 526–533.

⁵⁵ M.R. Haines, *Socioeconomic differentials in infant and child mortality during mortality decline: England and Wales, 1890–1911*, „Population Studies” 49, 1995, nr 2, s. 297–315; S. Scott, C.J. Duncan, *Interacting effects of nutrition and social class differentials on fertility and infant mortality in pre-industrial population*, „Population Studies” 54, 2000, nr 1, s. 71–87.

⁵⁶ J.H. Wolleswinkel-van den Bosch, F. van Poppel, C. Looman, J. Mackenbach, *Determinants of infant and early childhood mortality levels and their decline in the Netherlands in the late nineteenth century*, „International Journal of Epidemiology” 29, 2000, nr 6, s. 1031–1040; F. van Poppel, M. Jonker, K. Mandemakers, *Differential infant and child mortality in three Dutch regions, 1812–1909*, EHR, t. 58, 2005, nr 2, s. 272–309.

⁵⁷ J.R. Bowblis, *The decline in infant death rates, 1878–1913. The role of early sickness insurance programs*, JEH, t. 70, 2010, nr 1, s. 221–232.

⁵⁸ Z. Razi, *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish: Economy, Society and Demography in Halesowen, 1270–1400*, Cambridge 1980; J.-P. Bardet, *Ruen aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les mutations d'un espace social*, t. 1, Paris 1983, s. 370; J. Landers, *Death and the Metropolis: Studies in the Demographic History of London, 1670–1830*, Cambridge 1993, s. 186–188; S. Beauvalet-Boutouyrie, *La démographie de l'époque moderne*, Paris 1999, s. 261; G. Clark, G. Hamilton, *Survival of the richest: The Malthusian mechanism in pre-industrial England*, „Journal of Economic History” 66, 2006, nr 3, s. 707–736.

⁵⁹ C. Kuklo, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991, s. 164; M. Kędelski, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992, s. 145; G. Liczbińska, *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania*, Poznań 2009, s. 49; też, *Infant and child mortality among Catholics and Lutherans in nineteenth-century Poznań*, „Journal of Biosocial Science” 41, 2009, nr 5, s. 661–683.

⁶⁰ M. Górny, *Ruch naturalny ludności Tarnowskich Gór w latach 1801–1870*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” 13, 1983, s. 56; E. Piasecki, *Ludność...*, s. 117–128;

Oprócz oczekiwanej długości trwania życia w momencie narodzin i umieralności noworodków i niemowląt badacze standardów życia zwracają uwagę na inne parametry demograficzne, takie jak ograniczenie płodności czy umieralności osób dorosłych, których zróżnicowanie w czasie może stanowić przyczynę lub konsekwencje zmian standardów życia⁶¹.

Nierówności ekonomiczne

Zainteresowanie badaczy standardów życia problemem nierówności majątkowych⁶² wynika z dwóch źródeł. Po pierwsze, kwestia ta ma duże znaczenie dla analiz produkcji lub wynagrodzeń. Historyk chcący przeliczyć globalne wartości PKB lub zbliżonych wskaźników na głowę mieszkańca powinien bowiem wziąć pod uwagę problem koncentracji własności. W przypadku społeczeństw charakteryzujących się dużymi dysproporcjami majątkowymi może się okazać, że proste podzielenie całej sumy dochodów lub dóbr przez liczbę mieszkańców daje wyniki nieopisujące ani rzeczywistej sytuacji członków elit, ani też warunków życia osób zajmujących dolne pozycje w hierarchii społecznej. Choć nierówności ekonomiczne mogą być w jakimś stopniu łagodzone przez rozbudowany system instytucji charytatywnych, różnorodne mechanizmy redystrybucji dóbr i wsparcia potrzebujących, to z całą pewnością nie można ignorować ich znaczenia. Na zainteresowanie takim aspektem nierówności istotny wpływ mają też debaty dotyczące dysproporcji

J. Spychała, *Zgony w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870*, w: *Śląskie studia demograficzne*, t. 3: *Zgony*, red. Z. Kwaśny, Wrocław 1996 (Acta Universitatis Wratislaviensis 1825, Historia CXXV), s. 7–26; D. Daszkiewicz-Ordyłowska, *Zgony w parafii toszeckiej w latach 1789–1877*, w: *Śląskie studia demograficzne...*, t. 3, s. 27–43; K. Górna, *Narodziny, śluby i zgony na Górnym Śląsku w XVIII wieku*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 33–42.

⁶¹ R. Boucekkine, D. de la Croix, O. Licandro, *Early mortality declines at the dawn of modern growth*, „Scandinavian Journal of Economics” 105, 2003, nr 3, s. 401–418; *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*, eds. T. Bengtsson et al., Cambridge 2004; M. Kelly, C.Ó Gráda, *Living standards and mortality since the Middle Ages*, EHR, t. 67, 2014, nr 2, s. 358–381.

⁶² Co oczywiste, kwestia zróżnicowania standardów życia między grupami społecznymi i regionami podejmowana jest także często w studiach dotyczących wymiarów ciała, długości życia czy wynagrodzeń. Specyfika badań przedstawionych w tej sekcji polega więc przede wszystkim na uczynieniu z nierówności tematu podstawowego, a nie na samym dostrzeżeniu tego zagadnienia niejako przy okazji innych analiz.

majątkowych obserwowanych we współczesnych społeczeństwach⁶³. Źródło drugie wiąże się natomiast z tradycją wywodzącą się z badań Simona Kuznetsa, który analizował nierówności ekonomiczne w kontekście rozwoju ekonomicznego. Tak zwana krzywa Kuznetsa opisuje proces, w którym wczesne fazy industrializacji wiązać się mają z powiększaniem się dysproporcji majątkowych między elitami korzystającymi z nowych możliwości inwestycyjnych a resztą społeczeństwa. Dopiero z czasem, m.in. w wyniku spowolnienia przyrostu populacji, demokratyzacji oraz związkom zawodowym tendencja taka ulega zahamowaniu i nierówności się zmniejszają⁶⁴. Choć analizy Kuznetsa opisywały zmiany zachodzące w wyniku rewolucji przemysłowej, współcześni historycy gospodarczy coraz chętniej sięgają po nie w pracach dotyczących wcześniejszych okresów. Za Van Zandenem postulują oni istnienie tzw. superkrzywej Kuznetsa, która miałaby opisywać procesy akumulacji majątkowej zachodzącej w niektórych regionach już w epoce wczesnonowożytnej. Według takich interpretacji znaczne zróżnicowanie majątkowe obserwowane na przykład w holenderskich miastach w XVI–XVII w. uznać należy za dowód na znaczną aktywność ekonomiczną zamieszkujących je populacji i wskaźnik rozwoju gospodarczego⁶⁵.

Z przedstawionych powyżej dwóch przyczyn zainteresowania nierównościami wynikają pewne różnice w metodach i źródłach wykorzystywanych przez poszczególnych badaczy. Historycy nawiązujący do koncepcji Kuznetsa okazują się tu być zdecydowanie bardziej kwantytatywni. Podstawę ich studiów stanowią najczęściej źródła masowe wytworzone do celów podatkowych. Oszacowania majątków lub kwoty wpłacane przez poszczególnych podatników zostają poddane analizie przy pomocy różnorodnych metod statystycznych. Obok najczęściej w tym celu wykorzystywanego współczynnika Giniego i percentyli coraz chętniej sięga się też po różnorodne miary oparte na entropii, dokonuje się ich dekompozycji, porównuje między sobą wybrane grupy społeczne lub bada zmiany w czasie⁶⁶. Z kolei historycy zainteresowani

⁶³ T. Piketty, *Kapitał w XXI wieku*, tłum. A. Bilik, Warszawa 2015.

⁶⁴ S. Kuznets, *Economic growth and income inequality*, „American Economic Review” 45, 1955, nr 1, s. 1–28.

⁶⁵ J.L. van Zanden, *Tracing the beginning of the Kuznets curve: Western Europe during the early modern period*, EHR, t. 48, 1995, nr 4, s. 643–664 (DOI: 10.2307/2598128).

⁶⁶ R.H. Steckel, C.M. Moehling, *Rising inequality: Trends in the distribution of wealth in industrializing New England*, JEH, t. 61, 2001, nr 1, s. 160–183; G. Alfani, *Wealth inequalities and population dynamics in early modern northern Italy*,

społecznymi konsekwencjami nierówności są nieco bliżsi nurtowi studiów nad jakością życia, a w swych analizach więcej uwagi poświęcają takim kwestiom, jak dostęp do edukacji⁶⁷ czy czas pracy⁶⁸. Poszerzenie zestawu pytań badawczych skutkuje też większym zróżnicowaniem podstawy źródłowej.

W polskiej historiografii trudno na razie wskazać na studia poświęcone nierównościom ekonomicznym analizowanym w kontekście standardów życia. Prace z zakresu socjotopografii⁶⁹ lub stratyfikacji szlachty⁷⁰ zawierają wprawdzie sporo interesujących informacji dotyczących zróżnicowania majątkowego, ale sposób ich prezentacji oraz zastosowane techniki analityczne służą tu innym celom i nie pozwalają na ich proste powiązanie z badaniami standardu życia. Można mieć jednak nadzieję, że w najbliższych latach pojawią się studia podejmujące omawiane tu zagadnienie.

Alfabetyzacja i numeracy

Przyczyny, dla których badacze standardów życia interesują się problemem poziomu wykształcenia historycznych populacji są całkiem oczywiste. Wystarczy przypomnieć, że edukacja stanowi w nowoczesnych społeczeństwach jeden z podstawowych predyktorów dochodów, a pośrednio wpływa też na wiele innych zjawisk, w tym choćby przewidywaną długość życia⁷¹. Trudno więc dziwić się uwzględnieniu tego zagadnienia w projektach badawczych dotyczących standardów życia w przeszłości. W praktyce jednak przedsięwzięcie takie napotyka na wiele trudności. Wskaźniki opisujące stopień objęcia populacji edukacją szkolną, najchętniej wykorzystywane w analizach dotyczących współczesności, mają ograniczoną przydatność w przypadku

„Journal of Interdisciplinary History” 40, 2010, nr 4, s. 513–549 (DOI: 10.1162/jinh.2010.40.4.513).

⁶⁷ E. Frankema, *Has Latin America always been unequal? A comparative study of asset and income inequality in the long twentieth century*, Leiden 2009.

⁶⁸ L.D. Schwarz, *Custom, wages and workload in England during industrialization*, „Past and Present” 197, 2007, s. 143–175.

⁶⁹ J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Poznań 1982; K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999.

⁷⁰ A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław 1977.

⁷¹ E.R. Meara, S. Richards, D.M. Cutler, *The gap gets bigger: Changes in mortality and life expectancy, by education, 1981–2000*, „Health Affairs” 27, 2008, nr 2, s. 350–360.

badania historycznych. Znaczna część dawnych społeczeństw, w tym zwłaszcza kobiety, formalną edukacją nie była objęta, zaś istniejące systemy szkolnictwa zapewniały bardzo zróżnicowany i trudny do porównywania poziom nauczania. Co więcej, nawet wprowadzenie obowiązku szkolnego nie musiało gwarantować realizacji tego zarządzenia⁷². Wobec takich trudności historycy chcący analizować poziom wykształcenia dawnych społeczeństw sięgają zazwyczaj po dane dotyczące alfabetyzacji lub umiejętności liczenia (numeracy).

Spośród tych dwóch wskaźników dłuższą tradycję badawczą mają z całą pewnością studia nad piśmiennością. Analizy dotyczące podpisów składanych przy okazji różnorodnych czynności administracyjnych lub deklarowania umiejętności pisania w spisach dostępne są dla wielu okresów i obszarów⁷³, w tym także ziem polskich⁷⁴. Choć nie zawsze dokonuje się ich do opisu standardów życia, dostarczają one danych, które łatwo można w tym celu wykorzystać⁷⁵. Równocześnie trzeba też jednak podkreślić, że przed badaniami nad piśmiennością wciąż stoją poważne wyzwania. Wbrew pozorom najważniejsza nie jest konieczność poszerzenia bazy źródłowej, ale raczej udzielenie odpowiedzi na pytania postawione przez Harveya Graffa i innych badaczy społecznych aspektów piśmienności. Prowadzone przez nich analizy podważyły prosty podział na analfabetów/piszących, zwracając uwagę na istnienie wielu stanów pośrednich (tylko czytający, znający niektóre litery, mieszkający z osobą piśmienną itp.) oraz podały w wątpliwość przekonanie o bezwzględnej opłacalności edukacji⁷⁶. Nawet w dziewiętnastowiecznej

⁷² Y.N. Soysal, D. Strang, *Construction of the first mass education systems in nineteenth-century Europe*, „Sociology of Education” 62, 1989, nr 4, s. 277–288.

⁷³ L. Stone, *Literacy and education in England, 1640–1900*, „Past and Present” 42, 1969, s. 69–139; R. Schofield, *The measurement of literacy in pre-industrial England*, w: *Literacy in Traditional Societies*, red. J. Goody, Cambridge 1975, s. 310–325; D. Cressy, *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge 1980; H.J. Graff, *The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society*, Bloomington 1987; R.A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education, 1500–1800*, Harlow 1988; S.T. Nalle, *Literacy and culture in early modern Castille*, „Past and Present” 125, 1989, s. 65–96.

⁷⁴ A. Wyczański, *Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w.*, w: *Społeczeństwo staropolskie*, t. 1, red. A. Wyczański, Warszawa 1976, s. 27–55; W. Urban, *Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 75, 1984, z. 1, s. 38–82.

⁷⁵ J. Reis, *Economic growth, human capital formation and consumption in Western Europe before 1800*, w: *Living Standards in the Past...*, s. 195–225.

⁷⁶ H.J. Graff, *The Literacy Myth. Cultural Integration and Social Structure in the Nineteenth Century*, New York 1979.

Ameryce brak wykształcenia nie musiał przekreślać szans na odniesienie sukcesu, zaś ekonomiczna kalkulacja mogła sprawiać, że rodziny często wolały czerpać korzyści z pracy dzieci niż je edukować⁷⁷.

Wydaje się, że badania nad umiejętnością liczenia po części unikają pułapek stojących przed analizami piśmienności. Kompetencje matematyczne (a zwłaszcza arytmetyczne) niewątpliwie przekładają się w aktywność ekonomiczną i o ile wyobrazić sobie można analfabetę jako kupca lub rzemieślnika, to trudno sądzić, że działalność taką prowadziłby z sukcesem ktoś niezaznajomiony z liczbami. Wobec tego badania dotyczące stopnia umiejętności liczenia (zazwyczaj określanej mianem *numeracy*) w dawnych populacjach dobrze wpisują się w studia nad edukacją, kapitałem ludzkim i standardem życia. Niestety, jak z pewną ironią zauważyła Patricia Cline Cohen, umiejętność liczenia jest bardzo słabo policzalna⁷⁸, choć podejmowano próby jej sprawdzenia także w polskiej historiografii⁷⁹. Trudno w tej kwestii jednak o jednoznaczne wskaźniki oraz proste odróżnienie dostępnego każdemu użytkownikowi języka poziomu podstawowego od kompetencji bardziej zaawansowanych⁸⁰. Stając przed takimi wyzwaniami, badacze standardów życia najchętniej sięgają po techniki analityczne wykorzystujące tzw. skupienia wieku. Zjawisko takie, dobrze znane historykom wykorzystującym w swej pracy naukowej różnorodne spisy ludności, polega na zaokrągleniu wieku przez członków tradycyjnych społeczności. Wiele osób pytanych o liczbę przeżytych lat, zamiast podawać dokładne wartości, poprzestawało na zadeklarowaniu wieku przybliżonego, zazwyczaj kończącego się na cyfrze 0 lub 5. Praktykę taką, od dawna irytującą demografów, uznać można za wskaźnik zaznajomienia z liczbą. Osoby niewykorzystujące arytmetyki w życiu codziennym i w konsekwencji słabo liczące nie znały swojego dokładnego wieku i nie przywiązywały do niego wagi⁸¹. Z kolei spadek występowania zaokrąglenia wieku wskazuje na wzrost kompetencji matematycznych w populacji, pojawienie się instytucji (przede wszystkim państwowych, ale też gospodarczych

⁷⁷ S. Ogilvie, A.W. Carus, *Institutions and economic growth in historical perspective*, w: *Handbook of Economic Growth*, eds. P. Aghion, S.N. Durlaf, t. 2, Oxford 2014, s. 462.

⁷⁸ P.C. Cohen, *A Calculating People. The Spread of Numeracy in Early America*, Chicago 1982, s. 6–12.

⁷⁹ A. Wyczański, *Próba oceny umiejętności liczenia małopolskiej komisji lustracyjnej 1564–1565*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 50, 2006, s. 61–73.

⁸⁰ R.J. Emigh, *Numeracy or enumeration? The uses of numbers by states and societies*, „Social Science History” 26, 2002, nr 4, s. 654.

⁸¹ B. A'Hearn, J. Baten, D. Crayen, *Quantifying quantitative literacy. Age heaping and the history of human capital*, *JEH*, t. 68, 2009, nr 3, s. 783–808.

i religijnych) wymuszających korzystanie z arytmetyki w życiu codziennym. Zdaniem badaczy kapitału ludzkiego wzrost numeracy powiązany też jest z rozwojem gospodarczym i poprawą warunków życia⁸².

Współczesne zainteresowanie numeracy analizowanym w kontekście standardów życia, związane przede wszystkim z pracami Jörga Batena i naukowców z nim współpracujących, zaowocowało też studiami obejmującymi ziemie polskie. Wskazać tu należy przede wszystkim na dotyczące XIX stulecia studia Batena i Mikołaja Szołtyśka⁸³ oraz Batena i Ralpa Hippego⁸⁴. Numeracy w wybranych populacjach z XVIII w. badał Mikołaj Szołtysek⁸⁵. Wciąż jednak trudno uznać problem kompetencji matematycznych ludności zamieszkującej ziemie polskie za wyczerpany.

Podsumowanie

Zaprezentowany przez nas przegląd badań i problemów związanych ze standardami życia w przeszłości jest rodzajem wprowadzenia w tematykę i jednoczesną próbą inspiracji polskich badaczy do podjęcia studiów w tej dziedzinie⁸⁶. Co prawda już podręcznik Witolda Kuli *Problemy i metody historii gospodarczej* sprzed ponad półwieku wyliczał konieczność zanalizowania szeregu zagadnień, które dziś wchodzą w zakres badań nad standardami życia (konsumpcja, produkt krajowy, trwanie życia)⁸⁷, a nawet opisał najlepsze ówczasie stosowane metody, to problematyka ta była podejmowana niewspółmiernie rzadko w stosunku do znaczenia. Wskazuje na to też zainteresowanie, jaką cieszyło się kolokwium „Od społeczeństwa tradycyjnego do społeczeństwa nowoczesnego. Przemiany społeczno-gospodarcze na tle standardów i jakości życia” zorganizowane przez Cezarego Kukłę i Dariusza Chojeckiego

⁸² D. Crayen, J. Baten, *Global trends in numeracy 1820–1949 and its implications for long-term growth*, EEH, t. 47, 2010, nr 1, s. 82–99.

⁸³ J. Baten, M. Szołtysek, *A golden age before serfdom? The human capital of Central-Eastern and Eastern Europe in the 17th–19th centuries*, „MPIDR Working Papers” WP-2014-008.

⁸⁴ R. Hippe, J. Baten, *Regional inequality in human capital formation in Europe, 1790–1880*, „Scandinavian Economic History Review” 60, 2012, nr 3, s. 254–289 (<http://dx.doi.org/10.1080/03585522.2012.727763>).

⁸⁵ M. Szołtysek, *Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-residence in Polish-Lithuanian Commonwealth*, t. 1–2, Bern 2015, t. 1, s. 856.

⁸⁶ Najświeższy międzynarodowy przegląd badań można znaleźć w pracy: *A History of the Global Economy from 1500 to the Present*, red. J. Baten, Cambridge 2016.

⁸⁷ W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963.

w czasie XIX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Szczecinie w 2014 r. Dyskusje, jakie miały wówczas miejsce historiografii polskiej dowodzą potrzeby podjęcia systematycznych i wszechstronnych badań, prowadzonych zgodnie ze standardami wypracowanymi w nauce światowej i na forum międzynarodowym prezentowanych choćby na wzór rosyjski⁸⁸. Zbyt często powstają w Polsce prace, których wartość w kontekście prezentowanych tu badań jest bez wątpienia wysoka, ale nie funkcjonują one zupełnie w nauce światowej⁸⁹. Warto też tworzyć zespoły badawcze łączące nie tylko historyków różnych dziedzin, ale również ekonomistów, demografów czy antropologów. Wydaje się, że bez podjęcia takich przedsięwzięć wiele ważnych dla polskiej historiografii debat wciąż pozostać może nierozstrzygniętych lub sprowadzonych do poziomu dyskusji prowadzonej z pozycji bardziej ideologicznych niż naukowych. Za przykład posłużyć tu mogą ponownie zyskujące na znaczeniu polemiki dotyczące społecznych skutków systemu państwa czyżnianego czy konsekwencji rozbiorów. Analizy standardów życia mogłyby wiele wnieść do takich dyskusji.

Bibliografia

- A'Hearn B., Baten J., Crayen D., *Quantifying quantitative literacy. Age heaping and the history of human capital*, „Journal of Economic History” 68, 2009, nr 3, s. 783–808.
- Alfani G., *Wealth inequalities and population dynamics in early modern northern Italy*, „Journal of Interdisciplinary History” 40, 2010, nr 4, s. 513–549.
- Allen R., *The Great Divergence in European wages and prices from the Middle Ages to the First World War*, „Explorations in Economic History” 38, 2001, nr 4, s. 411–447.
- Álvarez-Nogal C., Prados de la Escosura L., *The rise and fall of Spain (1270–1850)*, „Economic History Review” 66, 2013, nr 1, s. 1–37.
- Bardet J.P., *Ruen aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les mutations d'un espace social*, t. 1, Paris 1983.
- Baten J., Szoltysek M., *A golden age before serfdom? The human capital of Central-Eastern and Eastern Europe in the 17th–19th centuries*, „MPIDR Working Papers” WP-2014-008.
- Beauvalet-Boutouyrie S., *La démographie de l'époque moderne*, Paris–Berlin 1999.

⁸⁸ B. Mironov, *The Standard of Living and Revolutions in Russia, 1700–1917*, red. G.L. Freeze, London–New York 2012.

⁸⁹ Czego dobrym przykładem jest monumentalne dzieło W. Stysia, *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959.

- Bengtsson T., *Living Standards and Economic Stress, w: Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*, red. T. Bengtsson et al., Cambridge 2004, s. 27–59.
- Bennassar B., Goy J., *Contribution à l'histoire de la consommation alimentaire du XIVe au XIXe siècle*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations” 30, 1975, nr 2, s. 402–430.
- Bois G., *The Crisis of Feudalism. Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300–1550*, Cambridge 1984.
- Boucekkine R., de la Croix D., Licandro O., *Early mortality declines at the dawn of modern growth*, „Scandinavian Journal of Economics” 105, 2003, nr 3, s. 401–418.
- Bowblis J.R., *The decline in infant death rates, 1878–1913. The role of early sickness insurance programs*, „Journal of Economic History” 70, 2010, nr 1, s. 221–232.
- Bowden, P. *Agricultural prices, farm profits and rents, 1500–1640*, w: *Chapters from Agrarian History of England and Wales 1500–1750*, ed. J. Thirsk, t. 1, Cambridge 1990, s. 71–83.
- Bränstrom A., *Historical decline of infant mortality in Sweden 1750–1950. Past and present research into its decline*, w: *The Decline of Infant Mortality in Europe 1800–1950. Four National Case Studies*, eds. C.A. Corsini, P.P. Viazzo, Florence 1993, s. 19–34.
- Braudel F., *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe–XVIIIe siècle)*, t. 1, Paris 1967.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wieku*, t. 1: *Struktury codzienności*, przeł. M. Ochab, P. Graff, Warszawa 1992.
- Braudel F., *Vie matérielle et comportements biologiques*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations” 16, 1961, nr 3, s. 545–549.
- Broadberry S., Campbell B.M.S., Klein A., Overton M., van Leeuwen B., *British Economic Growth, 1270–1870*, Cambridge 2015.
- Bujak F., *Budżet chłopca*, „Ekonomista” 2, 1903, s. 169–199.
- Clark G., Hamilton G., *Survival of the richest: The Malthusian mechanism in pre-industrial England*, „Journal of Economic History” 66, 2006, nr 3, s. 707–736.
- Cohen M.N., *Health and the Rise of Civilization*, New Haven 1989.
- Cohen P.C., *A Calculating People. The Spread of Numeracy in Early America*, Chicago 1982.
- Crayen D., Baten J., *Global trends in numeracy 1820–1949 and its implications for long-term growth*, „Explorations in Economic History” 47, 2010, nr 1, s. 82–99.
- Cressy D., *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge 1980.
- Daszkiewicz-Ordylowska D., *Zgony w parafii toszeckiej w latach 1789–1877*, w: *Śląskie studia demograficzne*, t. 3: *Zgony*, red. Z. Kwaśny, Wrocław 1996 (Acta Universitatis Wratislaviensis 1825, Historia CXXV), s. 27–43.
- Dembińska M., *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

- Dyer C., *Changes in diet in the late middle ages: the case of harvest workers*, „Agricultural History Review” 36, 1988, s. 21–37.
- Dyer C., *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c. 1200–1520*, Cambridge 1989.
- Emigh R.J., *Numeracy or Enumeration? The Uses of Numbers by States and Societies*, „Social Science History” 26, 2002, nr 4, s. 653–698.
- Engels F., *Położenie klasy robotniczej w Anglii*, tłum. A. Długosz, Warszawa 1952.
- Filtzer D.A., *The hazards of urban life in late Stalinist Russia. Health, hygiene, and living standards 1943–1953*, Cambridge 2010.
- Floud R., Fogel R.W., Harris B., Hong S.C., *The Changing Body. Health, Nutrition, and Human Development in the Western World since 1700*, Cambridge 2011.
- Fogel R. W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100. Europe, America, and the Third World.*, Cambridge 2004.
- Fogel R.W., Engerman S., *Time on the Cross: The Economics of Negro Slavery*, t. 1–2, Boston 1974.
- Frankema E., *Has Latin America always Been Unequal? A Comparative Study of Asset and Income Inequality in the Long Twentieth Century*, Leiden 2009.
- Galley C., Shelton N., *Bridging the gap: Determining long-term changes in infant mortality in pre-registration England and Wales*, „Population Studies” 55, 2001, nr 1, s. 65–77.
- Górna K., *Narodziny, śluby i zgony na Górnym Śląsku w XVIII wieku*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 33–42.
- Górny M., *Ruch naturalny ludności Tarnowskich Gór w latach 1801–1870*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” 13, 1983, s. 8–86.
- Graff H.J., *The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society*, Bloomington 1987.
- Graff H.J., *The Literacy Myth. Cultural Integration and Social Structure in the Nineteenth Century*, New York 1979.
- Guzowski P., *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008.
- Haines M. R., *Socioeconomic differentials in infant and child mortality during mortality decline: England and Wales, 1890–1911*, „Population Studies” 49, 1995, nr 2, s. 297–315.
- Hatcher J., Piper A.J., Stone D., *Monastic mortality: Durham Priory, 1395–1529*, „Economic History Review” 59, 2006, nr 4, s. 667–687.
- Hippe R., Baten J., *Regional inequality in human capital formation in Europe, 1790–1880*, „Scandinavian Economic History Review” 60, 2012, nr 3, s. 254–289.
- A History of the Global Economy from 1500 to the Present*, ed. J. Baten, Cambridge 2016.
- Hoffman P.T., Jacks D.S., Levin P. A., Lindert P.H., *Sketching the rise of real inequality in early modern Europe*, w: *Living Standards in the Past. New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe*, eds. R. Allen, T. Bengtsson, M. Dribe, Oxford 2005, s. 133–138.

- Houston R.A., *Literacy in early Modern Europe: culture and education, 1500-1800*, Harlow 1988.
- Huck P., *Infant mortality and living standards of English workers during the Industrial Revolution*, „Journal of Economic History” 55, 1995, nr 3, s. 528–550.
- Humphries J., *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, Cambridge 2010.
- Kelly M., Ó Gráda C., *Living standards and mortality since the Middle Ages*, „Economic History Review” 67, 2014, nr 2, s. 358–381.
- Kędełski M., *Piramida wieku i tablice trwania życia ludności Śląska w 1864 r.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 20, 1997, s. 49–71.
- Kędełski M., *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992.
- Kędełski M., *Umieralność i trwanie życia ludności Wielkopolski w XIX wieku*, Poznań 1996.
- Kędełski M., *Umieralność i trwanie życia w Wielkopolsce w latach 1816–1875*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 16, 1985, s. 109–138.
- Kitsikopoulos H., *Standards of living and capital formation in pre-plague England: A peasant budget model*, „Economic History Review” 53, 2000, s. 237–261.
- Kitsikopoulos H., *The impact of the Black Death on peasant economy in England 1350–1500*, „Journal of Peasant Studies” 29, 2002, s. 71–90.
- Kochanowicz J., *Consumption in the preindustrial and industrial period: a comment on research. Problems and approaches*, „Acta Poloniae Historica” 102, 2010, s. 89–100.
- Komlos J., *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*, Pincetown 1989.
- Kopczyński M., *Wielka transformacja. Badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim 1866–1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych*, Warszawa 2006.
- Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1795)*, wyd. 2, t. 1–2, Kraków–Warszawa 1897.
- Kuklo C., *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991.
- Kula W., *Dochód społeczny ziem polskich w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 66, 2006, s. 137–151.
- Kula W., *Podział dochodu społecznego*, w: *Historia, zacofanie, rozwój*, Warszawa 1983, s. 11–21.
- Kula W., *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963.
- Kula W., *Rozwój gospodarczy Polski XVI–XVIII w.*, Warszawa 1993.
- Kula W., *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983.
- Kuznets S., *Economic growth and income inequality*, „American Economic Review” 45, 1955, nr 1, s. 1–28.
- Landers J., *Death and the Metropolis: Studies in the Demographic History of London, 1670–1830*, Cambridge 1993.
- Le Roy Ladurie E., Bernageau N., *Étude sur un contingent militaire (1868). Mobilité géographique, délinquance et stature, mises en rapport avec*

- d'autres aspects de la situation des conscrits*, „Annales de Démographie Historique”, 1971, s. 311–337.
- Le Roy Ladurie E., Bernageau N., Pasquet Y., *Le conscrit et l'ordinateur. Perspectives de recherche sur les archives militaires du XIXe siècle français*, „Studi Storici” 10, 1969, s. 260–308.
- Liczbińska G., *Infant and child mortality among Catholics and Lutherans in nineteenth-century Poznań*, „Journal of Biosocial Science” 41, 2009, nr 5, s. 661–683.
- Liczbińska G., *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania*, Poznań 2009.
- Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*, eds. T. Bengtsson et al., Cambridge 2004.
- Literacy in Traditional Societies*, ed. J. Goody, Cambridge 1975.
- Living Standards in the Past. New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe*, eds. R. Allen, T. Bengtsson, M. Dribe, Oxford 2005.
- López-Alonso M., *Measuring Up. A History of Living Standards in Mexico 1850–1950*, Stanford 2012.
- Macassa G., Ponce de Leon A., Burström B., *The impact of water supply and sanitation on area differentials in the decline of diarrhoeal disease mortality among infants in Stockholm 1878–1925*, „Scandinavian Journal of Public Health” 34, 2006, nr 5, s. 526–533.
- Malanima P., *Energy crisis and growth 1650–1850: the European deviation in a comparative perspective*, „Journal of Global History” 1, 2006, nr 1, s. 101–121.
- Malanima P., *The long decline of a leading economy: GDP in Central and Northern Italy, 1300–1913*, „European Review of Economic History” 15, 2010, s. 169–219.
- Meara E.R., Richards S., Cutler D.M., *The gap gets bigger: Changes in mortality and life expectancy, by education, 1981–2000*, „Health Affairs” 27, 2008, nr 2, s. 350–360.
- Mikulski K., *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999.
- Mironov B., *The Standard of Living and revolutions in Russia, 1700–1917*, ed. G.L. Freeze, London–New York 2012.
- Mokyr J., Ó Gráda C., *Poor and getting poorer? Living standards in Ireland before the Famine*, „Economic History Review” 41, 1988, nr 2, s. 209–235.
- Nalle S.T., *Literacy and culture in early modern Castille*, „Past and Present” 125, 1989, s. 65–96.
- Ogilvie S., Carus A.W., *Institutions and economic growth in historical perspective*, w: *Handbook of Economic Growth*, eds. P. Aghion, S.N. Durlauf, t. 2, Oxford 2014, s. 403–513.
- Pamuk S., van Zanden J.L., *Standards of living*, w: *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, eds. S. Broadberry, K.H. O'Rourke, t. 1, Cambridge 2010, s. 217–234.
- Piasecki E., *Ludność parafii bejskiej (woj. kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w. Studium demograficzne*, Wrocław–Warszawa 1990.

- Piasecki E., *Próba sporządzenia okresowych tablic życia na podstawie ksiąg ruchu naturalnego w XVIII–XX w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 16, 1985, s. 139–151.
- Piketty T., *Kapitał w XXI wieku*, tłum. A. Bilik, Warszawa 2015.
- Pomorski J., *Paradygmat „New economic history”*. *Studium z teorii rozwoju nauki historycznej*, Lublin 1985.
- Razi Z., *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish: Economy, Society and Demography in Halesowen, 1270–1400*, Cambridge 1980.
- Reis J., *Economic growth, human capital formation and consumption in Western Europe before 1800*, w: *Living Standards in the Past. New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe*, eds. R.C. Allen, T. Bengtsson, M. Dribe, Oxford 2005, s. 195–225.
- Rutkowski J., *Badania nad podziałem dochodów w Polsce nowożytnej*, t. 1, Kraków 1938.
- Schellekens J., *Economic Change and Infant Mortality in England 1580–1837*, „Journal of Interdisciplinary History” 32, 2001, nr 1, s. 1–13.
- Schofield R., *The measurement of literacy in pre-industrial England*, w: *Literacy in Traditional Societies*, ed. J. Goody, Cambridge 1975, s. 310–325.
- Schwarz L.D., *Custom, Wages and workload in England during industrialization*, „Past and Present” 197, 2007, s. 143–175.
- Scott S., Duncan C.J., *Interacting effects of nutrition and social class differentials on fertility and infant mortality in pre-industrial population*, „Population Studies” 54, 2000, nr 1, s. 71–87.
- Sen A., *The Standard of Living. The Tanner Lectures on Human Values, Clare Hall, Cambridge, 1985*, ed. G. Hawthorn, Cambridge 1987.
- Sobczak T., *Konsumpcja żywnościowa chłopska w Królestwie Polskim w 2 połowie XIX i w początkach XX wieku*, Wrocław 1986.
- Soysal Y.N., Strang D., *Construction of the first mass education systems in nineteenth-century Europe*, „Sociology of Education” 62, 1989, nr 4, s. 277–288.
- Spychała J., *Zgony w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870*, w: *Śląskie studia demograficzne*, t. 3: *Zgony*, red. Z. Kwaśny, Wrocław 1996 (Acta Universitatis Wratislaviensis 1825, Historia CXXV), s. 7–26.
- Steckel R.H., Moehling C.M., *Rising Inequality: Trends in the distribution of wealth in industrializing New England*, „Journal of Economic History” 61, 2001, nr 1, s. 160–183.
- Steckel R.H., *Heights and human welfare: Recent developments and new directions*, „Explorations in Economic History” 46, 2009, nr 1, s. 1–23.
- Steckel R.H., *Slave height profiles from coastwise manifests*, „Explorations in Economic History” 16, 1979, nr 4, s. 363–380.
- Steckel R.H., *Stature and standard of living*, „Journal of Economic Literature” 33, 1995, nr 4, s. 1903–1940.
- Steckel R.H., *What can be learned from skeletons that might interest economists, historians, and other social scientists?*, „American Economic Review” 93, 2003, nr 2, s. 213–220.

- Stone L., *Literacy and education in England, 1640–1900*, „Past and Present” 42, 1969, s. 69–139.
- Styś W., *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959.
- Szołtysek M., *Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-Residence in Polish-Lithuanian Commonwealth*, t. 1–2, Bern 2015.
- The Decline of Infant Mortality in Europe 1800–1950. Four National Case Studies*, eds. C.A. Corsini. P.P. Viazzo, Florence 1993.
- Thestrup P., *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. Some Methods Of Measurement*, København 1971.
- Thompson E.P., *The Making of the English Working Class*, London 1963.
- Thompson E.P., *Time, work-discipline and industrial capitalism*, „Past and Present” 38, 1967, s. 56–97.
- Topolski J., *Wskaźniki wzrostu gospodarczego Polski od X do XX wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 74, 1967, nr 4, s. 995–1012.
- U genezy konfliktu etnicznego. Głosy w dyskusji o niewolnictwie w Amerykach*, wyd. J. Kochanowicz, M. Kula, Kraków 1980.
- Urban W., *Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 75, 1984, z. 1, s. 38–82.
- Van Poppel F., Jonker M., Mandemakers K., *Differentials infant and child mortality in three Dutch regions, 1812–1909*, „Economic History Review” 58, 2005, nr 2, s. 272–309.
- VanZanden J.L., *Tracing the beginning of the Kuznets curve: Western Europe during the early modern period*, „Economic History Review” 48, 1995, nr 4, s. 643–664.
- Van Zanden J.L., Van Leeuwen B., *Persistent but not consistent: The growth of national income in Holland 1347–1807*, „Explorations in Economic History” 49, 2012, nr 2, s. 119–130.
- Voht H.-J., *Time and Work in England 1750–1830*, Oxford 2000.
- Wawrzyńczyk A., *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962.
- Wiesiołowski J., *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Poznań 1982.
- Williams N., Galley C., *Urban-rural differentials in infant mortality in Victorian England*, „Population Studies” 49, 1995, nr 3, s. 401–420.
- Wolleswinkel-van den Bosch J.H., Van Poppel F., Looman C., Mackenbach J., *Determinants of infant and early childhood mortality levels and their decline in the Netherlands in the late nineteenth century*, „International Journal of Epidemiology” 29, 2000, nr 6, s. 1031–1040.
- Wójtowicz J., *Dziennik tkacza toruńskiego Johanna Gottlieba Kadacha – źródło wiedzy o Toruniu z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Zapiski Historyczne” 59, 1994, z. 4, s. 89–105.
- Wrigley E.A., Schofield R.S., *The Population History of England 1541–1871: A Reconstruction*, Cambridge 1981.
- Wrigley E.A., Davies R.S., Oeppen J.E., Schofield R.S., *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*, Cambridge 1997.

- Wyczański A., *Czy chłopu było źle w Polsce XVI wieku?*, „Kwartalnik Historyczny” 85, 1978, nr 3, s. 627–641.
- Wyczański A., *Gospodarka wiejska w Polsce XIV wieku w ujęciu liczbowym*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 62, 2002, s. 167–187.
- Wyczański A., *La consommation alimentaire en Pologne au XVIe siècle*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations” 17, 1962, nr 2, s. 318–323.
- Wyczański A., *Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w.*, w: *Społeczeństwo staropolskie*, t. 1, Warszawa 1976, s. 27–55.
- Wyczański A., *Próba analizy matematycznej ekonomii gospodarstwa chłopskiego w Polsce XVI–XVIII w.*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 8, Warszawa 1966, s. 341–344.
- Wyczański A., *Próba oceny umiejętności liczenia małopolskiej komisji lustracyjnej 1564–1565*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 50, 2006, s. 61–73.
- Wyczański A., *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Warszawa 1969.
- Wyczański A., *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław 1977.
- Wyczański A., *Wieś polskiego odrodzenia*, Warszawa 1969.
- Żytkowicz L., *Studia nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu w XVII wieku*, Warszawa 1969.

Piotr Guzowski
Radosław Poniat

Standards of living and quality of life in international historiography.
Overview of research and problems
(Summary)

The research of standards of living and quality of life has a long history within the field of science. It has been carried out for years not only by historians, but also by economists, demographers, sociologists, physical anthropologists, or social psychologists, in search of the causes of economic growth and, in historical context, of the regions which experienced greatest economic success in subsequent eras, starting from antiquity. The researchers in the field are divided into two groups: those who study the standard of living – the “quantitative” researchers, elaborating certain objective indices on the basis of mass data sources, and “qualitative” researchers, who prefer to base their study on narrative sources. The paper focuses on the former type of sources, among which the most important are food consumption, GDP per capita and real wages, physical height and the weight/height index (BMI), expected life span, newborn and infant mortality rate, literacy and numeracy, and social inequalities.

Piotr Guzowski – historyk gospodarczy i demograf historyczny, adiunkt w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku i pracownik Instytutu Historii im. T. Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, sekretarz naukowy Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu w Białymstoku; zainteresowania badawcze: przemiany gospodarczo-demograficzne w długiej perspektywie od wczesnego średniowiecza po wiek XIX; autorem m.in. książki: *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008. Email: guzowski@uwb.edu.pl.

Radosław Poniat – dr, adiunkt w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku, pracownik działającego na tym uniwersytecie Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej; zainteresowania badawcze: demografia historyczna, zastosowanie metod kwantytatywnych w badaniach historycznych, socjologia struktur społecznych; autor książki: *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014. E-mail: r.poniat@uwb.edu.pl.